

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325481

УДК 94(477)«1851/1920»:336.773«712.3»](045)

Тетяна КУЗНЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Ігор КРИВОШЕЯ,

orcid.org/0000-0003-1429-8293

*кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
igorkryvosheia@gmail.com*

ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття як важливого інструмента розвитку ринкових відносин. З'ясовано, що комерційне банківське кредитування в Наддніпрянській Україні у досліджуваній період здійснювали Державний банк та Акціонерні комерційні банки, які безпосередньо здійснювали і комерційне кредитування через контори та відділення у великих містах Наддніпрянської України та Міські громадські банки. Окремим сектором у наданні кредитних послуг можна вважати банкірські (торгові) дома і контори, котрі створювалися у формі товариств. Визначальну роль у розвитку аграрного кредитування займали станові державні банки (Державний Селянський поземельний банк та Державний Дворянський земельний банк), акціонерні регіональні земельні банки, що діяли на території Наддніпрянської України (Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки), та «Земський банк Херсонської губернії» у формі товариства взаємного кредиту.

Ключові слова: банки, кредитування, дрібний кредит, банківська система, Наддніпрянська Україна.

Tetiana KUZNETS,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Ihor KRYVOSHEIA,

orcid.org/0000-0003-1429-8293

*PhD in History, Professor,
Head of the World History and Teaching Methodologies Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
igorkryvosheia@gmail.com*

FINANCIAL AND BANKING INSTITUTIONS OF DNEIPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article deals with the study of the emergence of financial and credit institutions in Dnieper Ukraine in the 19th – early 20th centuries as an important instrument for the market relations development.

The article examines the peculiarities of the establishment of financial and credit institutions in Dnieper Ukraine, their significance for the banking credit system development and assesses the impact of this phenomenon on the evolution of crediting within the general economic trends of the second half of the 19th – early 20th centuries.

Attention is given to the process of establishing private banking in the Russian Empire, noting that this process was slow due to the fact that the primary doctrine of the financial and credit policy of the imperial government was the development of state crediting.

The development of commercial crediting through the creation of Joint-stock commercial banks has been described. A significant factor in the development of commercial crediting was the establishment of branches of commercial banks in some regions, including Dnieper Ukraine.

The article highlights that, over time, the creation of banking (trading) houses and offices gained wide popularity. Banking houses were able to carry out a broad range of banking operations, including loan transactions, while trading houses combined trade and banking activities. Specific authorities were informed about the banking operations conducted by these institutions.

It has been emphasized that, unlike Western European countries where banks were established on the basis of private capital, Russian imperial banks were initially state-owned. It resulted in a lack of flexibility in their operations.

The activities of the Russian imperial government in providing financial opportunities for crediting both peasants and landowners have been characterized. It was due to the fact that the majority of the rural population did not have the funds to redeem land and noble rural estates were declining.

The conclusion has been made that commercial banking crediting in Dnieper Ukraine during the studied period was carried out by the State Bank and Joint-stock commercial banks, which directly provided commercial crediting through their offices and branches in large cities of Dnieper Ukraine, as well as Municipal public banks. An additional sector of credit services can be considered to be banking (trading) houses and offices, which were created in the form of partnerships. A key role in the development of agricultural crediting was played by estate-based state banks (the State Peasant Land Bank and the State Noble Land Bank), joint-stock regional land banks operating in Dnieper Ukraine (Kharkiv, Poltava, Kyiv, Bessarabian-Tavriian land banks), and the «Zemsky Bank of Kherson Province» in the form of a mutual credit society.

Key words: banks, crediting, small credit, banking system, Dnieper Ukraine.

Постановка проблеми. Банківське кредитування відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку більшості країн. Його актуальність зростає з кожним роком, що пояснюється прагненням бізнесу до залучення додаткових фінансових ресурсів, а фізичних осіб – до підвищення рівня життя. Водночас активізація кредитування економічно важлива й для стабільного розвитку економіки держави загалом. Поява фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття стала важливим інструментом підтримки та стимулювання виробника і відіграла позитивну роль в економічному розвитку та процесі зародження і становлення ринкових відносин. Однак дослідження, присвячені виокремленій в статті науковій проблематиці, досі залишаються недостатньо структурованими та потребують більш детального аналізу.

Аналіз досліджень. В новітню добу у вітчизняних дослідників з'явилася значна кількість праць, в центрі яких опинився український вимір зародження фінансово-кредитних установ у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. Комплексністю та фундаментальністю відзначаються дослідження В. Венгерської (Венгерська, 1998; Венгерська, 1997), О. Герасимчук (Герасимчук, 2011), В. Кириченка (Кириченко, 2010), О. Краснікової (Краснікова, 1999; Краснікова, 2018), М. Орлика (Орлик, 2019; Орлик, 2019, 42; Орлик, 2021), Д. Селіхова (Селіхов, 2019), А. Ткаченка й І. Ткаченко

(Ткаченко, Ткаченко, 2014), присвячені становленню фінансово-кредитних установ, різним аспектам їх діяльності в Наддніпрянській Україні у XIX – на поч. XX ст., регіональним особливостям, еволюції кредитно-фінансової системи., нормативно-правовому забезпеченню сільськогосподарського кредитування в Україні. Попри наявність значної кількості наукових праць, питання зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття ще не стало предметом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті: дослідити зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття як важливого інструмента розвитку ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу. Зародження кредитної системи Російської імперії припало на другу половину XVIII ст., що пов'язано з виникненням і діяльністю перших банків. Безумовно, не можна стверджувати, що в країні не було кредитування до виникнення банків, але для уряду тогочасної Російської імперії банки були справжньою інновацією. За своїм змістом процес зародження банківської кредитної системи в Російській імперії відрізнявся від західноєвропейського, та й почався із запізненням на чотири століття. На відміну від країн Західної Європи, де банки створювалися на основі приватного капіталу, російські імперські банки спочатку були державними. Це зумовлювало відсутність гнучкості в їхній діяльності.

Першою фінансовою установою в Російській імперії, що надавала позики була Монетна Контора, заснована для карбування грошей у 1729 році. (О правилах, 1830: 6-7), а першим банком, який відповідно до імперського законодавства був спеціально створений для надання кредитів, можна вважати заснований у травні 1754 р. Державний Позичковий банк (Об учреждении Государственного, 1830: 87), що структурно складався з двох банків, створених за станом ознакою клієнтів: для дворян – Державний Дворянський позичковий банк і для купецтва – Державний Комерційний (купецький) банк. Відділення цього банку було відкрито лише в Санкт-Петербурзі та Москві. У тому ж 1754 р. було засновано Державний Комерційний банк із основним капіталом 500 тис. руб. (Яснопольский, 1914: 270), «для сприяння при Санкт-Петербурзькому порті комерції і купецтву» (Об учреждении Государственного, 1830: 92).

Названі банки хоч і започаткували практику банківського кредитування, але мали значні недоліки. По-перше, кредит не був доступним для всіх заможних верств населення, котрі його потребували. По-друге, поширювалися зловживання з отриманням кредитів дворянами, які передавали зазначені кошти лихварям для подальшого надання цих грошей у борг під значно вищі відсотки.

У 1768 р. було створено Асигнаційний банк з відділеннями у Москві та Санкт-Петербурзі, котрим було надано виняткове право на емісію асигнацій в обмеженій кількості – до 5 млн руб. (Об учреждении в Санкт-Петербурге, 1830: 787) та обміну їх на металевий рубель. Згодом, у 1781 р. були відкриті відділення цього банку і на українських територіях імперії, а саме в містах

Києві, Ніжині, Харкові, пізніше у м. Херсон (Об учреждении Банковых, 1830: 302).

Значний крок у формуванні банківської системи дореформеної Російської імперії було зроблено зі створенням нового Державного Комерційного банку статут якого було затверджено 7 травня 1817 р. (розпочав діяльність з 1 січня 1818 р.) (Устав Государственного Коммерческого Банка, 1830: 263-274). Цим банком було відкрито 12 контор, кожна з яких мала свій номер, із них в українських губерніях: 3-я – в м. Одесі, 6-та – в м. Києві, 7-а – в м. Харкові (під час ярмарок відкривали тимчасову контору в м. Полтаві (1852 р.)) (Ламанский, 1854: 69).

Дослідники зазначають, що банківська система XVIII – початку XIX ст. була зорієнтована на надання довгострокових кредитів під заставу нерухомості (у т. ч. населеної нерухомості у вигляді ревізських душ) дворянству, купецтву і промисловцям (Орлик, 2021: 99)

З 1862 р. у Наддніпрянській Україні почали з'являтися міські громадські банки, засновниками яких були місцеві купці. З метою протидії лихварству в селянському середовищі, у 1840 р. було видано законодавчий акт «Про застосування позикових кас у поміщицьких маєтках Західних губерній» (Об учреждении ссудных, 1841: 176), а в 1859 р. – Положення «Про сільські банки в удільних відомствах» (Положение о сельских, 1859), які започаткували розвиток дрібного кредиту на українських землях.

Значною віхою у формуванні банківської системи стало заснування 31 травня 1860 р. Державного банку, який було утворено шляхом реорганізації Державного Комерційного банку, за яким вперше було закріплено функцію банківського регулятора над усіма комерційними банками та кредитними товариствами. Контори Державного Комерційного банку у містах Одесі, Києві і Харкові стали конторами Державного банку Російської імперії. А з часом у Наддніпрянській Україні було відкрито додатково 14 відділень, які поділялися за 3-ма розрядами. Відділення I розряду було у Катеринославі (створене 27 червня 1864 р.). Відділення II розряду відкриті у Житомирі (21 лютого 1876 р.), Кам'янці-Подільському (23 вересня 1865 р.), Кременчуці (16 серпня 1883 р.), Полтаві (16 серпня 1868 р.), Севастополі (13 серпня 1875 р.), Херсоні (23 червня 1876 р.). Відділення III розряду були створені у Бердянську (21 жовтня 1886 р.), Єлисаветграді (2 липня 1894 р.), Маріуполі (23 грудня 1895 р.), Сумах (20 січня 1896 р.), Чернігові (16 жовтня 1893 р.), Юзівці (23 грудня 1893 р.), Феодосії (25 січня 1895 р.), Ромнах, Вінниці, Миколаєві, Олександрівську (дата відкриття невідома) (Залшупин, 1904: 54-55).

Розвиток промисловості та сільського господарства наприкінці XIX ст. потребував радикальних змін у кредитній системі, що відобразилося у новій редакції статуту Державного банку 1894 року (Устав Государственного Банка, 1830). Було значно розширено перелік кредитних послуг, а саме – дозволено надавати позики: під заставу нерухомого майна; під заставу сільськогосподарських та фабрико-заводських машин, інвентаря та обладнання; на умовах поручительства; на умовах гарантій Міністерства Фінансів (Устав Государственного Банка, 1830: 419). Зазначені зміни були викликані також і

стрімким поширенням у Російській імперії установ дрібного кредиту та підготовкою нормативно-правової бази для їхнього функціонування з метою урегулювання порядку взаємодії з ними Державного банку. До переліку організацій, що могли кредитуватися з 1895 р., було додано установи дрібного кредиту (Положение, 1895).

Разом із Державним банком в 60-х роках XIX ст. почали зароджуватися і приватні банківські установи. Хоча процес становлення приватного банківництва в Російській імперії відбувався повільно через те, що основною доктриною фінансово-кредитної політики імперського уряду був розвиток саме державного кредитування.

На ринку комерційного кредитування такими закладами стали акціонерні комерційні банки. Реформи Олександра II також стали важливим етапом у розвитку комерційного кредитування в Наддніпрянській Україні та сформували передумови створення Акціонерних комерційних банків (Орлик, 2019: 43-44). Період їх становлення М. Орлик поділяє на два етапи. На першому етапі не було чітко регламентовано їх роботу, а структура і статут банку в кожному разі визначалися з огляду на потреби та бачення засновників. Єдиним механізмом впливу на такі банки було затвердження їх статутів, кожного окремо, на законодавчому рівні (Орлик, 2021: 108). Першими такими банками стали Харківський Торгівельний та Київський Приватний Комерційний банки, статuti яких було затверджено 8 травня (Устав Харьковского торгового, 1873) та 18 червня (Устав Киевского Частного 1873) 1868 р. відповідно.

У 1872 р. було прийнято закон, за яким передбачалося затвердження типового статуту, за основу для якого було взято статут Азово-Донського Комерційного Банку, який з часом мав широке представництво у Наддніпрянській Україні (Об учреждении частных, 1875: 757-759).

Суттєвим фактором розвитку комерційного кредитування було створення представництв комерційних банків у деяких регіонах. У різні роки на території Наддніпрянщини діяло від 2-х до 11 Акціонерних комерційних банків, які початково були засновані у великих українських містах. Деякі з них через низку зловживань на ринку цінних паперів та інші проблеми припинили свою діяльність (у т. ч. Харківський Торгівельний Банк, Одеський комерційний банк, Миколаївський Комерційний банк тощо). Найбільш успішними українськими Акціонерними комерційними банками можна вважати 2 великі Акціонерні комерційні банки: Київський Приватний Комерційний Банк (заснований 1868 р.) та Одеський Обліковий Банк (заснований 1879 р.) та 2 регіональних Акціонерні комерційні банки: Київський Промисловий Банк (заснований 1871 р.) та Катеринославський Комерційний Банк (заснований 1872 р.) (Орлик, 2021: 112).

Акціонерні комерційні банки здебільшого діяли у великих, промислово розвинених містах Російської імперії в т.ч. містах Наддніпрянської України таких як Київ, Харків, Одеса, Бахмут, Бердянськ, Катеринослав, Керч, Феодосія, Кременчук, Переяслав, Біла Церква, Черкаси, Миколаїв (Саломатина, 2004: 199-202)]. Зокрема, у 1917 р. на українських землях мали 18

представництв 7 Акціонерних комерційних банків, з яких 3 банки мали суто українське походження.

З часом, широкої популярності набуло створення банкірських (торгових) домів і контор. Найбільші такі заклади на теренах українських губерній були у м. Одесі і м. Бердичеві, представництва яких були навіть за кордоном. Українська дослідниця приватного банкірського підприємництва В. Шевченко нарахувала в м. Одесі близько 50 банкірських (торгових) домів і контор (серед них найбільш відомі банківські та торгові дома сімейного заснування: ТД «Ф. Родоканакі і К» – рік заснування 1819 р., ТД «Ф. Рафалович і К» – 1843 р., ТД «М. Ашкеназі» – 1864 р., ТД «Єфруссі і К», БД «Р. Зоншейн і К» – 1875 р. та інші», БД «А. М. Бродський і К» – 1896 р., які здійснювали свою діяльність у період ХІХ ст. – 1914 р. ХХ ст. (Шевченко, 2010: 145-249).

Російсько-радянський дослідник Б. Ананьїч констатував, що у м. Бердичеві до початку 50-х років ХІХ ст. налічувалося 8 банкірських домів, станом на 1 січня 1913 р. в усій імперії їх налічувалося біля 300, у т. ч. у південних губерніях, до яких належали українські губернії, – 33 (Ананьїч, 1991: 11, 29).

Банкірські дома могли здійснювати широкий спектр банківських операцій, у тому числі й позикові операції, а торгові дома поєднували торгівельну і банківську діяльність, про яку повідомлялися певні органи. Кредитами у банкірських та торгових домах і конторах користувалися як великі торгові експортери, так і дрібне торгівельне підприємницьке товариство, а також землевласники, промисловці, поміщики і навіть лихварі (Боровой, 1958: 237). Характерною особливістю діяльності банкірських домів другої половини ХІХ ст. було те, що їхні власники брали активну участь у заснуванні комерційних банків та акціонерних земельних банків для того, щоб мати вплив на їхню діяльність, а також мати можливість отримувати вигідні кредити (Орлик, 2021: 115).

Мережа Акціонерних комерційних банків, яка утворилася у великих українських промислових містах, була розрахована на обслуговування переважно великого та середнього підприємництва, а тому кредитні ресурси для регіональних суб'єктів підприємницької діяльності малого і середнього бізнесу були не зовсім доступними. Зважаючи на це, у різних регіонах імперії місцеві органи влади розпочали вирішувати дану проблему самотужки – шляхом створення свого роду прообразів Міських громадських банків, засновниками яких були місцеві купці. В українських губерніях засновницька активність Міських громадських банків тривала до 1874 р., а потім зовсім припинилася. Станом на 1 січня 1895 р. у всій імперії діяло 239 Міських громадських банків, а на території Наддніпрянської України – 40 таких банків (Голубев, 1896: 164-179). На 1 січня 1895 р. в усій Правобережній Україні їх налічувалося лише два, обидва в Київській губернії: у м. Черкасах та м. Чигирині. Найбільш популярними Міські громадські банки були в губерніях Лівобережної України: Чернігівській їх налічувалось 9, Харківській – 8, Полтавській – 5 та Південних українських губерніях: Херсонській – 8, Таврійській – 6, Катеринославській – 4 банки (Орлик, 2021: 118). М. Орлик

зазначає, що у статистичних зведеннях Центрального статистичного комітету МВС (до 1904 р.) не згадується про реєстрацію і функціонування Міських громадських банків у Подільській і Волинській губерніях (Орлик, 2021: 119).

Відкриття таких банків у цих губерніях штучно гальмувалося, не зважаючи на клопотання міських дум до Міністерства фінансів. Першим Міським громадським банком на Поділлі був Вінницький Міський громадський банк, клопотання про створення якого Вінницька міська дума порушила ще у 1881 р. Лише у 1904 р. було отримано необхідний дозвіл й у травні цього ж року банк розпочав свою діяльність (Єсюнін, 2011: 116). Окрім Вінницького Міського громадського банку, до 1914 р. у Подільській губернії було відкрито ще 5 Міських громадських банків: протягом 1905–1906 рр. у містах Проскурові (нині Хмельницький), Брацлаві та Балті; у 1913 – 1914 рр. у містах Летичеві та Літині (Єсюнін, 2011: 116). Але, як зазначають дослідники, бухгалтерія у цих банках велася незадовільно, що створювало можливість для зловживань, а звітність здійснювалася не належним чином і не упорядковано, директорами призначалися некомпетентні у банківській справі губернські або повітові представники купецтва, які часто вдавалися до нерозважливих і ризикових операцій, що неминуче призводило до збиткової діяльності (Гурьев, 1904: 105-108).

Прийняття нового Положення про Міські громадські банки у 1912 р. (Об издании, 1892) значно поліпшило нормативно-правове забезпечення їх функціонування, що відобразилося як на збільшенні їхньої кількості (у 1914 р. в імперії їх налічувалося 319 із загальним балансом у 282,6 тис. руб. та загальним капіталом більше 50 млн. руб., а в українських губерніях 64 Міські громадські банки із загальним балансом у 61,2 млн. руб.) (Яснопольский, 1925: 6), так і на їхній кредитній активності.

У середовищі представників Міських громадських банків з метою укріплення фінансових позицій банків та протидії конкуренції на ринку банківських послуг, виникла ідея створення Центрального громадського банку, яку планувалося розглянути у жовтні 1917 р. на всеімперському з'їзді представників Міських громадських банків у Санкт-Петербурзі, але цьому завадив більшовицький переворот (Кириченко, 2010: 129-130).

Наприкінці ХІХ ст. уряд Російської імперії запропонував певні фінансові можливості для кредитування як селян, так і дворян. Це було зумовлено тим, що у більшості сільського населення не було коштів для викупу землі, а дворянські сільські господарства занепадали. У 1882 році було створено Державний Селянський поземельний банк (Положение о Крестьянском, 1883), а у 1885 р. – Державний Дворянський земельний банк (Высочайший рескрипт, 1887: 169–170). Відповідно, в країні почали з'являтися приватні ініціативи щодо створення іпотечних акціонерних земельних банків та банків на зразок товариств взаємного кредитування (взаємні банки), засновниками яких ставали заможні землевласники.

У Наддніпрянській Україні перші сім відділень Державного Селянського поземельного банку було відкрито упродовж 1883 р. в містах Херсоні, Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Чернігові та Житомирі,

згодом, у 1884 р. та 1885 р., були відкриті відділення ще у Симферополі (закрито у 1900 р.) та Харкові. Загалом, в імперії до початку ХХ ст. було відкрито 42 відділення цього банку, 9 з яких – в українських губерніях (21,4 %) (Орлик, 2021: 136). Важливим результатом кредитної діяльності Державного Селянського поземельного банку стала кількість проданої землі безпосередньо селянам, а також сільським общинам та кредитним товариствам. Найбільше землі було продано у роки Столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.). У 1910 р. було досягнуто максимального рівня – 1 549 949 десятин землі (Зак, 1911: 89-90).

Державний Дворянський земельний банк було створено в першу чергу для перекредитування дворянства, що у більшості мало борги через свою недолугість, невмілість вести ефективно своє господарство. У Наддніпрянській Україні перші відділення Державного Дворянського земельного банку було відкрито 21 грудня 1885 р. у Полтаві та Харкові. Вже наступного дня, 22 грудня 1885 р., відділення банку з'явилося в Катеринославі (із правом надавати кредити в Херсонській губернії (до 1899 р.)); 28 грудня 1885 р. – у Києві (з поширенням дії на Подільську та Волинську губернії), Чернігові та Симферополі (ліквідовано 1 травня 1887 р. та закріплено за Катеринославським відділенням ДДЗБ); 31 січня 1899 р. в Одесі (із делегуванням права надавати позики в Херсонській та Бессарабській губерніях) (Государственный, 1910: 50-51).

На українських землях першим закладом іпотечного кредитування нового типу, який було створено у 1864 р. вважається товариство взаємного кредиту «Земський банк Херсонської губернії». Спочатку його діяльність з надання позик поширювалася лише на землевласників Херсонської губ., але невдовзі, шляхом внесення змін до статуту, його діяльність поширилася на Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії (Орлик, 2021: 125).

Постійно зростаючі потреби у довгостроковому іпотечному кредитуванні та слабкість імперської банківської системи спонукали до розширення мережі регіональних Акціонерних земельних банків. Усього в імперії було створено 10 Акціонерних земельних банків, 4 з яких в українських губерніях. Піком засновницької діяльності Акціонерних земельних банків дослідники вважають 1872 рік, коли було створено 8 таких банківських установ (Орлик, 2021: 128). Першим засновано Харківський земельний банк, статут якого затверджено 4 травня 1871 р. (Устав Харьковского земельного, 1875), а свою роботу він розпочав з 2 вересня 1871 р. Його діяльність поширювалася на Харківську, Курську, Воронежську, Катеринославську та Полтавську губернії, а згодом додалися Орловська, Ставропольська губернії, Донська, Кубанська, Терська області та міста Севастополь, Симферополь і Ялта (Устав Харьковского земельного, 1875: 421).

У 1872 р. на українських теренах було засновано такі земельні банки: Полтавський земельний банк, статут якого було затверджено 8 квітня, операційну діяльність розпочато 4 липня, діяльність поширювалася на Полтавську і Чернігівську губернії, а пізніше поширилася і на Харківську, Київську, Волинську губернії (Устав Полтавского, 1875: 446); Київський

земельний банк, статут було затверджено 6 липня, операційну діяльність розпочато 14 жовтня, діяльність – на Київську, Чернігівську, Подільську і Волинську губернії (Устав Киевского земельного, 1875: 32). Бессарабсько-Таврійський земельний банк, статут було затверджено 7 вересня, операційну діяльність розпочато 30 жовтня, діяльність поширювалася на Херсонську і Таврійську губернії, пізніше – і на Подільську губернію (Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка, 1875: 565).

Частка трьох українських Акціонерних земельних банків – Київського, Полтавського, Харківського – складала 53,9% (833,7 тис. руб.) у загальному балансі усіх Акціонерних земельних банків імперії (1 546,7 тис. руб.) (Яснопольский, 1925: 5).

У роки Першої світової війни (1914–1918 рр.), коли відбувалися значні інфляційні процеси, у діяльності Акціонерних земельних банків виникало багато труднощів. У період більшовицької окупації українських земель згідно з Декретом Ради народних комісарів «Про ліквідацію приватних земельних банків» від 24 грудня 1918 р., усі приватні земельні банки мали бути ліквідовані до 1 лютого 1919 р. (О ликвидации, 1968: 542). Для цього при Наркомфіні України та Народному банку у травні 1919 р. було створено Всеукраїнську ліквідаційну комісію, роботу якої перервав наступ військ Денікіна. Остаточна ліквідація Акціонерних земельних банків в Україні відбулася у середині 1920 р.

Висновки. Отже, на відміну від країн Західної Європи, де банки створювалися на основі приватного капіталу, російські імперські банки спочатку були державними. Комерційне банківське кредитування в Наддніпрянській Україні у досліджуваній період здійснювали Державний банк та Акціонерні комерційні банки, які безпосередньо здійснювали і комерційне кредитування через контори та відділення у великих містах Наддніпрянської України. Досить відокремлено на ринку комерційного кредитування здійснювали свою діяльність Міські громадські банки, які мали значні перспективи для розвитку. Натомість, через недосконалість діючого законодавства, відсутність належного контролю, корупцію та часті фінансові кризи фінансовий стан та ділова репутація цих банків погіршувалася.

Окремим сектором у наданні кредитних послуг можна вважати банкірські (торгові) дома і контори, котрі створювалися у формі товариств. Позичкові операції цих закладів були зорієнтовані на велике та середнє підприємництво. Спільна риса цих установ – пріоритет інтересів дворянства. Це стимулювало появу та розвиток установ дрібного кредиту – позикових кас при поміщицьких маєтках та сільських банків.

Визначальну роль у розвитку аграрного кредитування відіграли станові державні банки (Державний Селянський поземельний банк та Державний Дворянський земельний банк), акціонерні регіональні земельні банки, що діяли на території Наддніпрянської України (Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки), та «Земський банк Херсонської губернії» у формі товариства взаємного кредиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Ананьич, 1991 – Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград: «Наука», 1991. 199 с.
- Боровой, 1958 – Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в.–1861 г.). М.: Госфиниздат, 1958. 288 с.
- Венгерська, 1998 – Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. Житомир, 1998. 196 с.
- Венгерська, 1997 – Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. К., 1997. 40 с.
- Высочайший рескрипт, 1887 – Высочайший рескрипт, данный Благородному Российскому Дворянству : Закон РИ от 21 апреля 1885 г. № 2882. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 5. Отд. 1. Собр. III. С.-Пб.: Гос. тип., 1887. С. 169-170.
- Герасимчук, 2011 – Герасимчук О. М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столичинської аграрної реформи (1906 – 1916) // *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2011. Вип. 66. С. 130-142.
- Голубев, 1896 – Голубев А. К. Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях. С.-Пб.: Лештуковская Паровая Скоропечатная П.О.Яблонского, 1896. 254 с.
- Государственный, 1910 – Государственный Дворянский Банк 1885–1910. С.-Пб.: Эксп. Заготовления гос. бум., 1910. 53 с.
- Гурьев, 1904 – Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. С.-Пб.: «Якорь», 1904. 250 с.
- Єсюнін, 2011 – Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 180 с.
- Зак, 1911 – Зак А. Крестьянский поземельный банк 1883 – 1910. М., 1911. 607 с.
- Залшупин, 1904 – Залшупин А. С. Энциклопедия банкового дела. СПб: Тип. т-ва Народная польза, 1904. 346 с.
- Кириченко, 2010 – Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с.
- Краснікова, 1999 – Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // *Український історичний журнал*. 1999. №6. С. 64–68.
- Краснікова, 2018 – Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.
- Ламанский, 1854 – Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени // Сборник статистических сведений о России. СПб, 1854. 447 с.
- Об издании, 1892 – Об издании нового Положения о городских общественных банках: Закон РИ от 13 января 1912 г. №36437. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 32. Собр. 3. С.-Пб.: Гос. тип., 1832. С. 48–67.
- Об учреждении Банковых, 1830 – Об учреждении Банковых Контор в Новгороде, Пскове, Твери, Нежине, Киеве, Курске, Харькове, Тамбове, Орле и Туле: Закон РИ от 9 ноября 1781 г. № 15275. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 21. Собр. 1. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 302–303.
- Об учреждении в Санкт-Петербурге, 1830 – Об учреждении в Санкт-Петербурге и Москве Государственных Банков для вымена ассигнаций: Закон РИ от 29 декабря 1768 г. № 13219. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 18 Собр. 1. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 787-792.
- Об учреждении Государственного, 1830 – Об учреждении Государственного Заемного Банка; о порядке выдачи из онаго денег и о наказании ростовщиков: Закон РИ от 13 мая 1754 г. № 10235. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 14. Собр. I. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 87–104.
- Об учреждении ссудных, 1841 – Об учреждении ссудных касс в помещичьих имениях Западных губерний: Закон РИ от 22 марта 1840 г. № 13285 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 15. Отд. 1. Собр. 2. С.-Пб.: Гос. тип., 1841. С. 176.
- Об учреждении частных, 1875 – Об учреждении частных кредитных установлений: Закон РИ от 31 мая 1872 г. № 50913 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 47. Отд. 1 Собр. 2. С.-Пб.: Гос. тип., 1875. С. 757–759.
- О ликвидации, 1968 – О ликвидации частных земельных банков: Декрет СНР от 24 декабря 1918 г. // Декреты Советской власти. Т. IV. 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. М.: Политиздат, 1968. С. 542.
- О правилах, 1830 – О правилах займа денег из Монетной Конторы: Закон РИ от 8 января 1733 г. № 6300 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 9. Собр. I. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 6–7.
- Орлик, 2019 – Орлик М. В. До питання розвитку комерційного кредиту в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р.* Київ, 2019. С. 43–44.
- 2021 – Орлик М. В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... докт. філософії: 051 економіка. Кропивницький, 2021. 320 с.
- Орлик, 2019, 42 – Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*. 2019. Вип. 42. С. 217–223.

- Положение, 1895 – Положение об учреждениях мелкого кредита: Закон РИ от 1 июня 1895 г. № 11756 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 15. Собр. 3. С.-Пб: Гос. тип., 1895. С. 354–358.
- Положение о Крестьянском, 1883 – Положение о Крестьянском Поземельном Банке: Закон РИ от 18 мая 1882 г. № 894 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 2. От. 1. Собр. III. С.-Пб: Гос. тип., 1883. С. 218–221.
- Положение о сельских, 1859 – Положение о сельских банках по удельному ведомству (утверждено министром Императорского двора 1 мая 1859 г.). С.-Пб.: Тип. Мин-ва Двора, 1859. 8 с.
- Саломатина, 2004 – Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864–1917 гг. М.: РОССПЭН, 2004. 304 с.
- Селіхов, 2019 – Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.
- Ткаченко, Ткаченко, 2014 – Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). Суми : ви-во «Ярославна», 2014. 252 с.
- Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка, 1875 – Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка: Закон РИ от 7 сентября 1872 г. № 51294 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1875. С. 565–757.
- Устав Государственного Банка, 1830 – Устав Государственного Банка: Закон РИ от 6 июня 1894 р. № 10767 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 14. Отд. 1 Собр. 3. С.-Пб: Гос. тип., 1830. С. 410–427.
- Устав Государственного Коммерческого Банка, 1830 – Устав Государственного Коммерческого Банка: Закон РИ от 7 мая 1817 г. № 26837 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 34. Отд. 1. Собр. 2. С.-Пб: Гос. тип., 1830. С. 263–274.
- Устав Киевского земельного Банка, 1875 – Устав Киевского земельного Банка: Закон РИ от 5 июля 1872 г. № 51062 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1875. С. 31–41.
- Устав Киевского Частного, 1873 – Устав Киевского Частного Коммерческого Банка: Закон РИ от 18 июня 1868 г. № 45999 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 43. От. 1. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1873. С. 830–839.
- Устав Полтавского, 1875 – Устав Полтавского земельного Банка: Закон РИ от 8 апреля 1872 г. № 50708 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 1. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1875. С. 446–455.
- Устав Харьковского земельного, 1875 – Устав Харьковского земельного Банка: Закон РИ от 4 мая 1871 г. № 49556 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 46. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1875. С. 421–431.
- Устав Харьковского торгового, 1873 – Устав Харьковского торгового Банка: Закон РИ от 8 мая 1868 г. № 45822 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 43. От. 1. Собр. II. С.-Пб: Гос. тип., 1873. С. 551–557.
- Шевченко, 2010 – Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.
- Яснопольский, 1914 – Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банкового кредита в России // Банковая энциклопедия. Т. 1: Коммерческие банки. К.: Тип. 2-й артели, 1914. С. 269–336.
- Яснопольский, 1925 – Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения Украины // *Техника, экономика и право*. К.: 1925. № 1(6). С. 3–80.

REFERENCES

- Ananich, 1991 – Ananich B. V. Bankirskie doma v Rossii 1860–1914 rr. Ocherki istorii chastnogo predprinimatelstva [Banking Houses in Russia 1860–1914. Essays on the History of Private Entrepreneurship]. Leningrad: «Nauka», 1991. 199 s. [in Russian].
- Borovoi, 1958 – Borovoi S. Ya. Kredit i banki Rosii (seredina XVII v.–1861 g.) [Credit and banks of Russia (mid-17th century – 1861)]. М.: Gosfinizdat, 1958. 288 s. [in Russian].
- Venherska, 1998 – Venherska V. O. Rozvytok kredytno-bankivskoi systemy na Pravoberezhnii Ukraini u druii polovyni KhIKh st. [Development of the credit and banking system in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century] : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zhytomyrskiy inzhenerno-tekhnolohichnyi in.-t. Zhytomyr, 1998. 196 s. [in Ukrainian].
- Venherska, 1997 – Venherska V. O. Utvorennia ta diialnist derzhavnykh bankivskykh ustanov na Pravoberezhnii Ukraini u druii polovyni XIX st. [The formation and activity of state banking institutions in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century]. К., 1997. 40 s. [in Ukrainian].
- Visochaishii reskript, ... 1887 – Visochaishii reskript, dannii Blagorodnomu Rossiiskomu Dvoryanstvu [The highest rescript given to the Noble Russian Nobility] : Zakon RI ot 21 aprelya 1885 g. № 2882. // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Т. 5. От. 1. Собр. III. С.-Пб: Gos. tip., 1887. S. 169-170 [in Russian].
- Herasymchuk, 2011 – Herasymchuk O. M. Diialnist Selianskoho pozemelnoho banku na Chernihivshchyni v roky stolypinskoj ahrarnoi reformy (1906–1916) [Activities of the Peasant Land Bank in the Chernihiv region during the Stolypin agrarian reform (1906–1916)] // *Literatura ta kultura Polissia*. Nizhyn, 2011. Vyp. 66. S. 130-142 [in Ukrainian].
- Golubev, 1896 – Golubev A. K. Russkie banki. Spravochnie i statisticheskie svedeniya o vsekhn deistvuyushchikh v Rossii gosudarstvennykh, chastnykh i obshchestvennykh kreditnykh uchrezhdeniyakh [Russian banks. Reference and

- statistical information on all state, private and public credit institutions operating in Russia]. S-Pb.: Leshtukovskaya Parovaya Skoropechatnaya P.O.Yablonskogo, 1896. 254 s. [in Russian].
- Gosudarstvennii, 1910 – Gosudarstvennii Dvoryanskii Bank 1885–1910 [State Noble Bank 1885-1910]. S-Pb: Eksp. Zagotovleniya gos. bum., 1910. 53 s. [in Russian].
- Gurev, 1904 – Gurev A. N. Ocherki razvitiya kreditnikh uchrezhdenii v Rossii [Essays on the development of credit institutions in Russia]. S.-Pb.: «Yakor», 1904. 250 s. [in Russian].
- Yesiunin, 2011 – Yesiunin S. M. Mista Podilskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: sotsialna infrastruktura, administratyvnyi ta ekonomichnyi aspekty [Cities of Podolsk province in the second half of the 19th - early 20th centuries: social infrastructure, administrative and economic aspects] : dys. ...kand. ist. nauk : 07.00.01. Kamianets-Podilskiy, 2011. 180 s. [in Ukrainian].
- Zak, 1911 – Zak A. Krestyanskii pozemelnyi bank 1883 – 1910 [Peasant Land Bank 1883 – 1910]. M., 1911. 607 s. [in Russian].
- Zalshupin, 1904 – Zalshupin A. S. Entsiklopediya bankovogo dela [Encyclopedia of Banking]. SPB: Tip. t-va Narodnaya polza, 1904. 346 s. [in Russian].
- Kyrychenko, 2010 – Kyrychenko V. Ye. Ustanovy dovhostrokovoho kredytu Rosiiskoi imperii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia [Long-term credit institutions of the Russian Empire in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): historical and legal research] : monohrafiia. Kharkiv : Kontrast, 2010. 688 s. [in Ukrainian].
- Krasnikova, 1999 – Krasnikova O. M. Z istorii stanovlennia i funktsionuvannia zemelnykh bankiv v Ukraini (1861–1918 rr.) [On the history of the formation and functioning of land banks in Ukraine (1861–1918)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. №6. S. 64-68 [in Ukrainian].
- Krasnikova, 2018 – Krasnikova O. M. Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.): istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Finance and credit in agriculture of Left-bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Poltava, 2018. 232 s. [in Ukrainian].
- Lamanskii, 1854 – Lamanskii Ye. I. Statisticheskii obzor operatsii gosudarstvennikh kreditnikh ustanovlenii s 1817 g. do nastoyashchego vremeni [Statistical Review of the Operations of Public Credit Institutions from 1817 to the Present Time] // *Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii*. SPb, 1854. 447 s. [in Russian].
- Ob izdanii, 1892 – Ob izdanii novogo Polozheniya o gorodskikh obshchestvennikh bankakh [On the publication of a new Regulation on city public banks]: Zakon RI ot 13 yanvarya 1912 g. № 36437 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 32. Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1832. S. 48-67 [in Russian].
- Ob uchrezhdenii Bankovikh, 1830 – Ob uchrezhdenii Bankovikh Kontor v Novgorode, Pskove, Tveri, Nezhine, Kieve, Kurske, Kharkove, Tambove, Orle i Tule [On the establishment of Bank Offices in Novgorod, Pskov, Tver, Nizhyn, Kyiv, Kursk, Kharkov, Tambov, Orel and Tula] : Zakon RI ot 9 noyabrya 1781 g. № 15275. // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 21. Sobr. 1. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 302-303 [in Russian].
- Ob uchrezhdenii v Sankt-Peterburge, 1830 – Ob uchrezhdenii v Sankt-Peterburge i Moskve Gosudarstvennikh Bankov dlya vimena assignatsii [On the establishment in St. Petersburg and Moscow of State Banks for the exchange of banknotes]: Zakon RI ot 29 dekabrya 1768 g. № 13219 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 18. Sobr. 1. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 787–792. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii Gosudarstvennogo, 1830 – Ob uchrezhdenii Gosudarstvennogo Zaemnogo Banka; o poryadke vidachi iz onago deneg i o nakazanii rostovshchikov [On the establishment of the State Loan Bank; on the procedure for issuing money from it and on the punishment of usurers]: Zakon RI ot 13 maya 1754 g. № 10235. // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 14. Sobr. I. C.-Pb.: Gos. tip., 1830. S. 87-104. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii ssudnikh, 1841 – Ob uchrezhdenii ssudnikh kass v pomeshchichikh imeniyakh Zapadnikh gubernii [On the establishment of loan offices in landowners' estates in the Western provinces]: Zakon RI ot 22 marta 1840 g. № 13285 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 15. Otd. 1. Sobr. 2. C.-Pb.: Gos. tip., 1841. S. 176. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii chastnikh, 1875 – Ob uchrezhdenii chastnikh kreditnikh ustanovlenii [On the establishment of private credit institutions]: Zakon RI ot 31 maya 1872 g. № 50913 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 47. Otd. 1. Sobr. 2. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 757–759 [in Russian].
- O likvidatsii, 1968 – O likvidatsii chastnikh zemelnikh bankov [On the liquidation of private land banks] : Dekret SNR ot 24 dekabrya 1918 g. // *Dekreti Sovetskoii vlasti*. T. IV. 10 noyabrya 1918 g. – 31 marta 1919 g. M.: Politizdat, 1968. S. 542 [in Russian].
- O pravilakh, 1830 – O pravilakh zaima deneg iz Monetnoi Kontori [About the rules for borrowing money from the Coin Office]: Zakon RI ot 8 yanvarya 1733 g. № 6300 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 9. Sobr. I. C.-Pb.: Gos. tip., 1830. S. 6–7 [in Russian].
- Orlyk, 2019 – Orlyk M. V. Do pytannia rozvytku komertsiiinoho kredytu v Naddnpirianskii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [On the issue of the development of commercial credit in Dnieper Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)] // *Istoriia torhivli, podatkov ta myta: materialy XIII mizhnar. nauk. konf., m. Dnipro*, 24–25 zhovtnia 2019 r. Kyiv, 2019. S. 43-44 [in Ukrainian].
- Orlyk, 2021 – Orlyk M. V. Evoliutsiia systemy kredytuuvannia v Naddnpirianskii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XXст)] : dys ... dokt. filosofii: 051 ekonomika. Kropyvnytskyi, 2021. 320 s. [in Ukrainian].

- Orlyk, 2019, 42 – Orlyk M. V. Rozvytok bankivskoho kredyтуvannia v Naddnyprianskii Ukraini u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.] // *Ekonomichnyi visnyk universytetu. Pereiaslav-Khmelnitskyi*. 2019. Вур. 42. S. 217-223 [in Ukrainian].
- Polozhenie, 1895 – Polozhenie ob uchrezhdeniyakh melkogo kredita [Regulations on small credit institutions] : Zakon RI ot 1 iyunya 1895 g. № 11756 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 15. Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1895. S. 354-358 [in Russian].
- Polozhenie o Krestyanskom Pozemelnom Bank [Regulations on the Peasant Land Bank]: Zakon RI ot 18 maya 1882 g. № 894 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 2. Ot. 1. Sobr. III. C.-Pb: Gos. tip., 1883. S. 218–221 [in Russian].
- Polozhenie o selskikh, 1859 – Polozhenie o selskikh bankakh po udelnomu vedomstvu (utverzhdno ministrom Imperatorskogo dvora 1 maya 1859 g.) [Regulations on rural banks under the appanage department (approved by the Minister of the Imperial Court on May 1, 1859)]. S.-Pb.: Tip. Min-va Dvora, 1859. 8 s. [in Russian].
- Salomatina, 2004 – Salomatina S. A. Kommercheskie banki v Rossii: dinamika i struktura operatsii 1864–1917 gg. [Commercial banks in Russia: dynamics and structure of operations 1864–1917]. M.: ROSSPEN, 2004. 304 s. [in Russian].
- Selikhov, 2019 – Selikhov D. A. Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [Agricultural credit on the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: a historical and legal study]. Dnipro, 2019. 296 s. [in Ukrainian].
- Tkachenko, Tkachenko, 2014 – Tkachenko A. O., Tkachenko I. V. Stvorennia i diialnist bankivskykh ustanov na terytorii Ukrainy: ekonomiko-pravovyi aspekt (XVIII stolittia – pochatok 30-kh rokiv XX stolittia) [Creation and operation of banking institutions in Ukraine: economic and legal aspects (18th century - early 1930s)]. Sumy : vy-vo «Iaroslavna», 2014. 252 s. [in Ukrainian].
- Ustav Bessarabsko-Tavrisheskogo zemelnogo Banka, 1875 – Ustav Bessarabsko-Tavrisheskogo zemelnogo Banka [Charter of the Bessarabian-Tavrishesky Land Bank] : Zakon RI ot 7 sentyabrya 1872 g. № 51294 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 47. Otd. 2. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 565-757 [in Russian].
- Ustav Gosudarstvennogo Banka, 1830 – Ustav Gosudarstvennogo Banka [Charter of the State Bank]: Zakon RI ot 6 iyunya 1894 r. № 10767 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 14. Otd. 1 Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 410-427 [in Russian].
- Ustav Gosudarstvennogo Kommercheskogo Banka, 1830 – Ustav Gosudarstvennogo Kommercheskogo Banka [Charter of the State Commercial Bank]: Zakon RI ot 7 maya 1817 g. № 26837 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 34. Otd. 1. Sobr. 2. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 263-274 [in Russian].
- Ustav Kievskogo zemelnogo, 1875 – Ustav Kievskogo zemelnogo Banka [Charter of the Kyiv Land Bank] : Zakon RI ot 5 iyulya 1872 g. № 51062 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 47. Otd. 2. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 31-41 [in Russian].
- Ustav Kievskogo Chastnogo, 1873 – Ustav Kievskogo Chastnogo Kommercheskogo Banka [Charter of the Kyiv Private Commercial Bank]: Zakon RI ot 18 iyunya 1868 g. № 45999 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 43. Ot. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1873. S. 830-839 [in Russian].
- Ustav Poltavskogo, 1875 – Ustav Poltavskogo zemelnogo Banka [Charter of the Poltava Land Bank]: Zakon RI ot 8 aprelya 1872 g. № 50708 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 47. Otd. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 446–455 [in Russian].
- Ustav Kharkovskogo zemelnogo, 1875 – Ustav Kharkovskogo zemelnogo Banka [Charter of the Kharkiv Land Bank]: Zakon RI ot 4 maya 1871 g. № 49556 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 46. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 421-431 [in Russian].
- Ustav Kharkovskogo tovgovogo, 1873 – Ustav Kharkovskogo tovgovogo Banka [Charter of the Kharkov Trade Bank]: Zakon RI ot 8 maya 1868 g. № 45822 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 43. Ot. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1873. S. 551-557 [in Russian].
- Shevchenko, 2010 – Shevchenko V. Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) [Private banking entrepreneurship in Odessa (19th – early 20th centuries)]. K., 2010. 266 s. [in Ukrainian].
- Yasnopolskii, 1914 – Yasnopolskii L. N. Zachatki kommercheskogo bankovogo kredita v Rossii [The beginnings of commercial bank credit in Russia] // *Bankovaya entsiklopediya*. T. 1: Kommercheskie banki. K.: Tip. 2-i arteli, 1914. S. 269-336 [in Russian].
- Yasnopolskii, 1925 – Yasnopolskii L. N. Kreditnie uchrezhdeniya Ukraini [Credit institutions of Ukraine] // *Tekhnika, ekonomika i pravo*. K.: 1925. № 1(6). S. 3-80 [in Russian].